

Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԿԻՅԱՏԱԿԱՐԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջնությունը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
1948 թ. № 10 «Տեղեկագրից»

$9(47.925)$

27157

2-17

Lehrerzettel, 4.

2-17 Հակոբյան, Վ.
Հիմունք պարզից հարակապ
հոգաբարձարանը և հարմ.

90(47925)092 Հեթոմ Պատմիչ

ՍՏՈՒԳԱԿԱՆ Է՝ 1961 թ.

2-17

Վ. Հակոբյան

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կալյուռեղանոս (Սեղեկիա) և Լամոս գետերի սահմանում, ավելի ճիշտ՝ Թաթլը-սու (Քաղցր ջուր) գետի գետաբերանից մեկ ժամվա ճանապարհ դեպի հարավ-արևմուտք և Փերշեմպե գյուղի ավերակներից մոտավորապես ութ կիլոմետր հյուսիս-արևելք, ծովեզերքին, ընկած է Պատմական Կոռիկոս ամրոցը, որի դիմաց գտնվում է Ծովային Բերդ կղզին:

Կոռիկոսի իշխան Վահրամ մարաջախտը Հեթում Պատմիչի վկայությամբ 1220 թվին, Սիր-Ատանի անհաջողությունից հետո կազմակերպում է երկրորդ դավադրությունը թափուր դահր գրավելու համար, սակայն Կոստանդին պայլի ջանքերով այս դավադրությունը ևս ճնշվում է¹:

Դավադիրները զրկվում են սեփական կայքից և կյանքից² Հենց այս ժամանակ էլ Կոստանդին պայլը Վահրամից գրավում է Կոռիկոս բերդը: Հետագայում, երբ Կոստանդին պայլի որդին՝ Հեթումը Ջապելի հետ ամուսնանալով ստանձնում է թագավորական իշխանությունը, Կոստանդին պայլը, որպես

¹ «Ժամանակագրություն» երեք հարիւր և մէկ տմայ կարճ ի կարճոյ հաւաքեալ ի պանազան պատմութեանց հայ փոստիկ և ասորի շարագրեալ պարոն Հեթոյ տեառն Կոռիկոսոյ, էջ 83:

Սույն աշխատությունը գտնվում է նույն հեղինակի «Պատմություն թաթարաց...» աշխատության (Վենետիկ, 1842 թ.) հրատարակության կազմում Միխ. Ասորու «Ժամանակագրություն» մեջ հանդիպում ենք վերոհիշյալ դեպքերի ավելի մանրամասն նկարագրության, նա գրում է.

«Յայտմ ժամանակի (Սիր-Ատանի սպանությունից հետո, Վ. Հ.) ոմանք յիշխանացն հայոց ապստամբեալք եղեն ընդ Ռորինայ բերնձին Անախորու, կամելով դնա թագաւորեցուցանել. յորոց էր շօսլին մարաջախտ և Լեւոն Կապուռն տէրն և Կեռսաղն և այլք, որք տեւալ զբրինձն Ռորէն և մախն ի Տարսուս և ամբարացան: Իսկ պարոն Կոստանդին և տէր Յովհաննէս կաթուղիկոսն դնացին զօրօք և պաշարեցին դնոսս սուղ ինչ ժամանակս, և յաղթեցին նոցա և առին զբաղաքն, և բմբունցին զապստամբոն որ և ամենեքեան բանտարդեալք եղեալ վաթճանեցան ի կապանս, և հանգրաւեցաւ երկիրն» («Ժամանակագրություն», Երուսաղէմ, 1871 թ., էջ 515—516):

Մարաջախտների ցանկում («Միսուան», էջ 485, Մմբատ Գունդստարը «Տարեգրք», Փարիզ, 1859 թ., էջ 137) շնուլին անունով մարաջախտ չի հիշվում Հակոբյան Միխ. Ասորու վկայության այդ ժամանակաշրջաններում մեզ հայտնի է շնուլին անունով արքունի սենեկապետ-հանդերձարեպետ («Միսուան», էջ 485). նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքը կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը հավանաբար շփոթել է պաշտոնները՝ սենեկապետի դիտարկեն զրկելով մարաջախտ Եթե ճիշտ է մեր այս ենթադրությունը, նշանակում է այլ իշխանների թվում դավադրությանը մասնակցել է նաև շնուլին սենեկապետը:

² Կենտրոնաձիգ պետություն ստեղծելու նպատակով, Գ. Գանձակեցու վկայությամբ, Հեթում 1-ին թագավորի օրոք էլ Թագավորությանը Կոստանդին պայլը շարունակում էր անհնազանդ իշխանների հետադարձ, լ. զայն հնազանդեալով, բառնայր ի միջոյ՝ դոմանս փախստական առնելով և զայս ստանալով («Պատմություն», Երուսաղէմ, 1909 թ., էջ 179):

Թագավորահայր իր որդիներին մեջ բաժանում է արքունի պաշտոնները և բռնագրաված բերդերը: Ավագ որդին՝ Սմբատը նշանակվում է գունդատարը, երկրորդ որդին՝ Բարսեղը դառնում է հողևորական, Դրաղարկի վանքի առաջնորդ, երրորդ որդին՝ Լևոնը նշանակվում է մարաջախտ, իսկ չորրորդ որդին՝ Օշինը ստանում է պալաթյան պաշտոնը,¹ իմիջիայլոց նաև Վահրամից զբաղված Կոռիկոս բերդը:

Սմբատ Գունդատարը ղեկավարում է հորից Կոռիկոս բերդը իր եղբորը՝ Օշինին հանձնելու առթիվ, լինելով ավագ որդին, նա իրեն է հարմար համարում տեղ դառնալու այդ բերդին. ընտանեկան այս անախորժությունը հարթելու համար նրանք օգնության են կանչում իրենց փեսա Հովհան Իսկանին՝ Յոպպեի կոմսին, որին վերագրում են Երուսաղեմի Ասիդներին հաժարումը:²

Վեճի լուծման մանրամասնությունները գտնվում են «Երուսաղեմի Ասիդներին» 145-րդ գլխում, որտեղ Հով. Իսկանը գրում է. «Ով որ տեղ է դարձել մի կալվածքի կարող է այս երկրի օրենսդրով կամ սովորությանմբ այդ տալ իր ժառանգորդներինց նրան, որին կցանկանա ... և ինձ այս ասացին սենյոր Սեթը, տեղ Բելլիանը և տեղ Նիկոլ Անտիոնը, որոնց զենքերին Աստված օգնական լինի: ... Եվ ես նրանց հարցրի այն, ինչ որ Հայաստանի պալլը ինձ հաղորդել էր, խնդրելով, որ ես նրանց հարցնեմ, թե Երուսաղեմի Թագավորության օրենքներով ու սովորությանմբ կարող է իր զբաղված կալվածքը տալ իր զավակներից նրան, որին ինքը կցանկանա... Եվ խնդրեց, որ Կոռիկոսի մասին տեղեկացնեմ, որի տեղ էր դարձել ինքը և որ նա ուզում էր տալ իր որդի Օշինին և թե պարոն Սմբատը, Հայաստանի գունդատարը, որ իր անդրանիկ որդին էր, հակառակում էր... ասելով թե իրավասու չէր: Եվ այդ մասին ինձ հաղորդեց, որ իրենց տեղեկացնեմ, թե ինչ կարող է անել: Եվ նրանք (վերահիշյալ երեք անձնավորությունները. Վ. Հ.) ինձ ասացին, թե այն, այդպես է: ... Բացի այդ, քանի որ կալվածք զբաղողը կարող է հանձնել կամ թողնել այն սենյորին, որից բռնագրավվել է և այդ անելուց հետո իր ժառանգորդները չեն կարող հետո կրկին ձեռք բերել կալվածքը այդ Թագավորության օրենքներով կամ սովորությանմբ, ուրիշն կարող է նույն օրենքներով կամ սովորությանմբ այդ տալ իր ժառանգորդներից նրան, որին կցանկանա... Իսկ ես այնպես ինչպես նրանք ասացին տեղեկացրի Հայաստանի Հիշյալ պալլին և նա Կոռիկոսը տվեց Պարոն Օշինին...»:³

Այսպես հաստատվեց Կոռիկոսում Օշինը:

Համաձայն Սմբատ Գունդատարի վկայության՝ Օշինը մահացել է 1263 թվին:⁴ Նրան հաջորդում է իր ավագ որդի Դրիգորը, որի մասին ոչինչ հայտնի չէ. միայն մեկ հիշատակարանից պարզվում է, որ նա տա-

¹ Կ. Գանձակեցին հավանաբար սրա մասին է ակնարկում, երբ գրում է. «Կարգեաց և դանդաղանիկ որդին զՍմբատ՝ զօրավար եւ գլխոմ իբրանք բազաւարեւոթեան» (ընդգծումը մերն է. Վ. Հ.), նույն տեղում, էջ 179:

² Հմմ. Ալիբաճի, «Յուզինից հայրենեաց հայոց», Վենետիկ, 1921 թ., էջ 469:

³ Ալիբաճի, «Սյուսուան», էջ 334—335: Նաև «Հետադրուած իւրնք նախնեաց սամկօրէնի վրայ», Ղևոնդ Յովնանեան, Վիեննա, 1879, էջ 188—189:

⁴ Սմբատ, «Ճարեգիրք», էջ 124: Ալիշան «Սյուսուան»-ում Օշինի մահվան տարեթիվը դնում է 1265 թ. (եջ 193, 336): Իսկ 555-րդ էջում՝ 1264 թ.:

կավին 1280 թ. կենդանի էր¹ Գրիգորի մահից հետո Կոռիկոսը ժառանգում է նրա կրտսեր եղբայր Հեթումը, մեզ հայտնի պատմիչը²

* * *

Եթե մի կողմը թողնենք Հեթում Պատմիչի պատվերով ընդօրինակված, մինչև հիմա մեզ հայտնի տոմարն ու բժշկաբանը և ոմանց կողմից նրան վերագրված մի քանի աշխատությունները (որոնց իսկությունը կասկածանքով է վերաբերվում Ալիշանը³), ապա կարող ենք հիշել Հեթում Պատմիչից մեզ հասած միայն հետևյալ աշխատությունները՝

ա. «Ժամանակագրությունը երեք հարիւր և մեկ ամաց կարճ ի կարճոյ հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց՝ հայ Փռանկ և ասորի շարագրեալ պարոն Հեթմոյ տեառն Կոռիկոսոյ», որի 6 տարբեր ընդօրինակությունները գտնվում են ՀՍՍՄ Մինիստրների Սովետին կից Մատենադարանում⁴ Սուլյն աշխատությունը հրատարակվել է Վենետիկում, 1842 թվին⁵

բ. «Պատմութիւն թաթարաց շարագրեալ ի Հեթմոյ Արամեան ի կարգէ Պէմոնսղրատեանց», Այս աշխատության հայերեն բնագիրը մեզ չի հասել, Վենետիկի միթարյան Մ. Ավգերյանը այն լատիներենից թարգմանել է հայերեն և «Ժամանակագրութեան» հետ մեկ տեղ հրատարակել է 1842 թ. Վենետիկում, «Պատմութիւն թաթարաց» աշխատությունը հրատարակվել է եվրոպական զանազան լեզուներով մի քանի անգամ⁶

Հեթում Պատմիչի մատենագրական մի գործը՝ հիշատակաբանը, որը մինչև հիմա անհայտ էր, ներկա հոգվածով ներկայացնում ենք գիտական հասարակությանը:

Հիշատակաբանը ծավալով մեծ է, կազմում է ընդամենը փոքրագիր 5 էջ, Այն գտնվում է ՀՍՍՄ Մինիստրների Սովետին կից Մատենադարանի № 5613 ժողովածուի 349 ա—351 ա էջերում:

Ստորև բերում ենք № 5613 ձեռագրի նկարագիրը՝ բաղկացած է 376 թերթից: Մեծությունը՝ 16 × 12,5. Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ փասված (կան կորած և մաշված թերթեր): Դրությունը՝ միասյուն: Դիր՝ բոլորագիր և նոտրգիր ժամանակ՝ 1608 թ.: Դրչություն վայր՝ Կ. Պոլիս: Դրիչներ՝ Հակոբ (էջ 161բ), Բարունակ սարկավագ (էջ 194բ), Դանիել տիրացու (էջ 348 բ), Մուրադ սարկավագ (էջ 375 ա) և ուրիշներ: Ստացող՝ տեր Ազարիա:

Հեթում Պատմիչի հիշատակաբանը գրված է նոտրգրով, ոչ թե վերևում հիշված գրիչների, այլ մեկ ուրիշի կողմից: Հիշատակաբանը խորագիր չունի: 349 ա էջի վերին մասից երկու տող բաց է թողնված, հավանաբար խորագիրը գրելու նկատառումով:

Այս հիշատակաբանը չափազանց արժեքավոր մի վավերագիր է 13-րդ

¹ «Մխուհան», էջ 336—337:

² Չամչեան, «Պատմութիւն Հայոց», հատոր Գ, էջ 279:

³ «Մխուհան», էջ 330:

⁴ Տես № № 663, 1889, 2037, 3079, 5599, 7841 ձեռագրերում: Ներկա հիշատակաբանը Մատենադարանի ձեռագիր բերրիորդաֆիլ մատյանում սխալմամբ նշված է, որպես Հեթում Պատմիչի «Ժամանակագրութեան» հատված:

⁵ Սուլյն աշխատությունը գտնվում է նաև «Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens», tome premier, Paris, 1869, p. 471—490:

⁶ Հ. Անադյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», Ծրեան, 1946թ., հատոր Գ, էջ 74:

դարեր երկրորդ կեսի Կիրիկիայի կյանքն ըմբռնելու համար, գրված է ընկճված, հուսահատական տրամադրությամբ, որն արդյունք է եգիպտական սուլթանների Կիրիկիա և շրջակա երկրները կատարած ավերիչ ասպատակությունների:

Ճիշտ է, ժամանակի անկումային տրամադրություններն արտահայտող մի քանի փաստաթղթեր մեզ հասել և արդեն հրատարակվել են,¹ սակայն Հեթում Պատմիչի հիշատակարանը, վերջիններիս համեմատությամբ ունի մի շարք առավելություններ: Այստեղ հանդիպում ենք մի քանի կոնկրետ վկայությունների, որոնք հնարավորություն են տալիս զոլություն ունեցող որոշ ենթադրություններ ուղղելու կամ հաստատելու:

Ինչպես հայտնի է, եգիպտական սուլթան Ֆնտխտարի և նրա հաջորդների արշավանքները դեպի Կիրիկիա և լատինական թագավորության քաղաքներ, հայ պատմիչների կողմից նույնպես հիշվում են: Այսպես, Անտիոքի գրավումը Ֆնտխտարի կողմից Ստ. Օրբելյանը,² Հեթում Պատմիչը,³ Սմբատը⁴ դնում են 1268 թվին, առանց ամսաթիվը հիշելու: Ուսումնասիրողներին Ալիշանը «Սիսուանի» ժամանակագրության տախտակում Անտիոքի գրավման տարեթիվը նշում է 1268 թ. մայիսի 18-ին:⁵ Անտիոքի գրավման ճիշտ ամսաթիվը պահվել է Հեթում Պատմիչի առաջարկվող հիշատակարանում: Այդ մասին այնտեղ կարդում ենք. «Զմեծն Անտիոք զգրվանահրաշն և զգեղեցկաշէնն, որ ընդ տերութեամբ Բրնձին, զոր կործանեալ ի հիմանց աւերեաց Ֆնտուխտար սուլտանն, որ անուանէր Մելիք Տահր ի Թուին ԶԺ: (=1268) յաւուր շաբաթու ի ծաղկաղարդին»:

1268 թ. գատիկը ընկնում է ապրիլի 8-ին,⁶ իսկ ծաղկաղարդի շաբաթ

¹ Մեզ հայտնի են՝ «Կոստանդին Բ. կաթողիկոսի պահարան նշխարաց սրբոց ի վանս Սկեսուր» (Ալիսան, «Հայագագություն», էջ 498–499); «Սուլտանն եգիպտոսի գրաւէ զկալուածս փրակաց յասորին» (Հեթում Բ) «Հայագագություն», 499–500; «Առումն Հռոմկայի յեգիպտացուց, հաշտութիւն ընդ Հեթմոյ Բ. նույն տեղում, էջ 500–502» Յիշատակ Հեթմոյ Բ արքայի», նույն տեղում էջ 517–519; Նույնը «Արարատում», 1869 թ., էջ 39–41; «Գիրք թղթոցի Թովմաս գրչի 1298 թ. ընդօրինակութեան հիշատակարանը («Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901 թ., էջ 537–538); Ա. Սյուրմեյան «Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Հայեպի...», Երևանում, 1935 թ., հատ. Ա., էջ 347, Գ. Սրվանձալյան, «Թորոս աղբար մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885 թ., էջ 436; Գետ. Չեռագրատան № 482 ժողովածուի 53բ էջում՝ Թորոս գրչի հիշատակարանը: Վերջինս հրատարակված չէ:

² «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արքեպիսկոպոսի Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Փարիզ, 1859 թ., հատոր Բ., էջ 188:

³ «Պատմութիւն թաթարաց», Վենետիկ, 1842 թ., էջ 73; Նույն տեղում, «Ժամանակագրութիւն», էջ 84:

⁴ «Տարեկրք...» էջ 125: Մամիկ Անեցին վերոհիշյալ դեպքի համար նշում է 1272 թիվը—ժամանակագրություն, Վաղարշ, 1893 թ., էջ 151:

⁵ «Սիսուան», էջ 555: Չամչյանը և Օրմանյանը այս դեպքը նշում են 1266 թվին («Հայոց պատմութիւն» հատոր Գ, էջ 265), «Աղգագություն», էջ 1663:

⁶ Հմմ. Երեւակցու «ԵՒԲ» բուրաղկի աղյուսակի հեռ (պրոֆ. դո. Ա. Աբրահամյան, «Երեւակցու մատենագրություն», Երևան, 1944 թ. էջ 270): Ֆրանսիացի հայտնի տոմարագետ Է. Դյուլերոյի հաշվումներով 1268 թ. գատիկը ընկնում է ապրիլի 7-ին («Recherches sur la chronologie Arménienne», Par. m. Ed. Dulaurier, tome I, p. 417. Paris) Այս հաշվով ծաղկաղարդի շաբաթ օրը կընկնի մարտի 30-ին Տոմարական հաշիվներում մեզ օգնել է Երեւանի Աստղագիտարանի գիտ. աշխատող Վաթիկ Անտոն, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: Տոմարական մեր հաշվումների արդյունքը ստուգելիս՝ մաթեմատիկոս և աստղագետ Պաուսի գատիկ օրը որոշելու տառապեղած բանաձևով՝

օրը կլինի մարտի 31-ը, այսպիսով Անտիոքը գրավել են 1268 թ. մարտի 31-ին, շաբաթ օրը:

Եգիպտոսի սուլթան Մելիք Աշրաֆի կողմից Աքքայի գրավումն ըստ Հեթում Պատմիչի,¹ Սմբատ Գուռզստարլի² ժամանակակից հիշատակարանի³ և Ստ. Օրբելյանի⁴ կատարվել է 1291 թ., իսկ ըստ Սամ. Անեցու շարունակողի⁵ 1289 թ.⁶ Ուսումնասիրողներից միայն Ալիշանն է նշում Աքքայի գրավման ամսաթիվը՝ 1291 թ. մայիս 15:⁶ Ալիշանի աղբյուրը մեղ անհայտ է: Իրականում Մելիք Աշրաֆը, ինչպես մատնացույց է անում Հեթում Պատմիչն իր հիշատակարանում, Աքքան գրավել է 1291 թ. մայիսի 18-ին:

Ահա համապատասխան վկայութունը. «Եւ զփառաւորն Պտղոմիդէ, որ նա ինքն Աքայ, որ էր տուն իշխանութեան Դամիդուն և Ոսպէթալին և այլոց անուանաւոր իշխանաց, շինեալ բարձագոյն պըճօք և հաստահիմն պարսպօք, և գեղեցկայարմար տաճարօք, զոր կործանեալ տապալեաց անօրէն որդին Ալֆէ Մելիք Աշրաֆն, ի թուին 28. ի մայիս ժև»:

Կարծում ենք, պարզ է ու անառարկելի, որովհետև զործ ունենք դեպքերին ժամանակակից անձնավորության վկայության հետ: Սակայն ավելի հետաքրքիր են Հոռմկլայի գրավման տվյալները հիշատակարանում: Ինչպես հայտնի է Մելիք Աշրաֆի կողմից Հոռմկլայի գրավման մասին մեր պատմիչները ոչ միայն ամսաթիվ չեն հիշատակում, այլև ոճանք տարբեր տարեթիվեր են հաղորդում:

Այսպես Ստ. Օրբելյանի,⁸ Հեթում Պատմիչի,⁹ Սմբատ Գուռզստարլի,¹⁰ ժամանակակից հիշատակարանի հեղինակի¹¹ վկայության համաձայն՝ Աշրաֆը Հոռմկլան գրավել է 1292 թվին: Սամվել Անեցու շարունակողներից մեկը հիշյալ դեպքը դնում է 1295 թվին,¹² իսկ մյուսը՝ 1293

վերջինիս հիշումներով 1268 թ. դատվել ընկնում է նույնպես ապրիլի 8-ին (տես «Հանդես Ամսօրեայ» 1910 թ., էջ 149—151):

¹ «Պատմութիւն Թաթարաց», էջ 74: Նույն տեղում, «Ժամանակագրութիւնք», էջ 85:

² «Տարեգիրք...», էջ 126: Սմբատի վկայութունը բավական ընդհանուր է. «Ի թուին 740 Աշրաֆն ջնջեաց գրբխտոնեայքն ի Սեհլէն եւ էառ զվեց քաղաքս: Կարելի է համարձակ սանի, որ Սմբատը վեց քաղաքների մեջ անշուշտ նկատի է ունեցել նաև Աքքան:

³ «Հայապատում», էջ 500:

⁴ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական...», հատոր Բ, էջ 189:

⁵ Սմ. Անեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 163:

⁶ «Սիսական», էջ 556, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական»-ի հրատարակիչ Կ. Շանաղարյանը հրատարակության 150-րդ ծանոթագրության մեջ Աքքայի գրավման մասին գրում է. «Իսկ քաղաքն, զորմէ քանն է, ի հուռն կոչէր Պտղոմայիս, ի միջին դարու Աքք, Աքքայ կամ Անթան դ' Աքք, ոչ հեռի ի Կարմեղ լեռնէ... Խալիլ-Աշրաֆ քան երկամսեայ պաշարման առ Պտղոմայիս ի 16 յունիսի 1291 ամի և ի սուր անխնայ կոտորեաց զպաղատանալան ի նմա», էջ 357: Մեղ հայտնի չեն հրատարակիչի ոչ աղբյուրը, ոչ էլ հաշվումները, սակայն, ինչպես քիչ հետո ցույց կտանք, Մելիք-Աշրաֆը Աքքան գրավել է 1291 թվի ոչ մեկ հունիսի 16-ին, այլ մայիսի 18-ին:

⁷ Պտ. Ձեռագրատան № 3425 ժողովածուի ժամանակագրության հեղինակի համաձայն Աքքան գրավել են 1290 թ. մայիսի 18-ին (էջ 7բ): Սակայն այստեղ էլ սխալ է նշված տարեթիվը:

⁸ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական...», հատոր Բ, էջ 192:

⁹ «Ժամանակագրութիւնք», էջ 85:

¹⁰ «Տարեգիրք...», էջ 126:

¹¹ «Հայապատում», էջ 501:

¹² Սամվել Անեցի... 153: Հրատարակիչի ձեռքի տակ գտնվող չորրորդ ձեռագիրը հիշյալ դեպքը դնում է 1292 թ.: Նույն տեղում, էջ 153. տես տաղատակի տարբերությունը:

թվին¹ Ոստանասիրողներին Զամյանը² 1294 թվին, իսկ Ալիշանը՝ 1292 թ. հուլիսի 28-ին³։ Վերջինիս աղբյուրը նույնպես անհայտ է մեզ։ Առաջին պատմիչները չնայած ճիշտ են նշում Հռոմկլան գրավելու տարեթիվը՝ 1292 թ., սակայն չեն նշում ամսաթիվը, իսկ Ալիշանի նշած ամսաթիվը իրականից հաշված է մեկ ամիս ուշ։

Հեթում Պատմիչի հիշատակարանը մեզ տալիս է այդ դեպքի հաստատ և անվիճելի դատան։ Այս առթիվ հիշատակարանում կարդում ենք. «նմանապես և սա (Մելիք Աշրաֆը. Վ. Հ.) այնքան ներողութեամբն Աստուծոյ և յաճախութեամբ մերոցն մեղաց զօրացեալ, մինչ զի առ զաթոռ հայրապետութեանն հայոց՝ զԵլայն Հռոմայական, ... թուին ՉԽԱ. յունիսի ԻԸ»։

Այնուհետև հիշատակարանում Հեթում Պատմիչը նկարագրում է Հռոմկլայի համար մղվող կռիվների համառ բնույթը, որով հաստատվում է Ստ. Օրբելյանի այդ մասին տված վկայությունը։

Ըստ հիշատակարանի հաղորդած տվյալների այդ կռիվներում մինչև իսկ օգտագործել են ժամանակի ռազմական տեխնիկայի նվաճումները՝ «նորագործ մեքենայից»։ Հռոմկլայի համար մղված կռիվներն ըստ Սմբատ Գունդստաբլի տեսլ են «չատ օրեր»⁴, իսկ Օրբելյանը հիշում է Հեթում Պատմիչի «ժամանակաւ»,⁵ որի ընթացքում, ինչպես վկայում է Հեթում Պատմիչը, պաշարողները Հռոմկլան գրավելու համար դիմել են մի շարք միջոցառումների և ... և անհուն զօրօք և բազմաձեռն պատերազմողք և նորագործ մեքենայից հնարաւորութեամբ պատեալ պաշարեաց սղարեալ բաբանօք ի վերուստ և քարափոր ծակամտօք նաղմելով նեղեալ ի ներքուստ...»⁶։

Այս կռիվների ընթացքում զաշարվածները այնքան համառ և հերոսաբար են կռվել, որ Մելիք Աշրաֆը միտք է ունեցել նույնիսկ թողնել Հռոմկլայի պաշարումը⁷։ Ի վերջո եզրկատական զորքերին հաջողվում է գրավել նախ քաղաքը, «սպա զնեքին բերդն, և սպա զբարձրագոյն Ելայն յորում կայր շինեալ գեղապաճոյճ եկեղեցին...»⁸։ Հայերի համառ դիմադրությունը եզրկատական զորքերի մեջ առաջ է բերում կույրատելութուն։ Այդ պատճառով Հռոմկլան գրավելուց հետո բնակիչների և աշխույղ պատուսպարվածների մի մասին անխնա սրի են քաշում, մյուս մասին գերեզմարում, իսկ կաթողիկոսական հարստությունները ենթարկում թալանի։ Այս դեպքերի առթիվ Հեթում Պատմիչի հիշատակարանում կարդում ենք.

«...Յորում (Հռոմկլայում. Վ. Հ.) էր և աջ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին, և առաքելական և մարտիրոսական նշխարք, և սրբութիւնք անթիւք և կտակարանք աստուածային զրոց զանձեալ բազմութեամբ, ...գերեաց զտէրըն և զհայրն մեր հոգեւոր, զկաթողիկոսն ամենայն հայոց զտէր Ստեփաննոս, եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, քահանայիւք և անհամար քրիստոնէ-

¹ Նույն տեղում, էջ 163։

² «Պատմութիւն Հայոց», հատոր Գ, էջ 287—288։

³ «Միսուան», էջ 556։ Ալիշանից օգտւել է Օրբելյանը—«Աղագրատում», էջ 1732։

⁴ «Տարեգիրք...», էջ 126։

⁵ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական...» հատոր Բ, էջ 190։

⁶ Հմմ. Ժամանակակից հիշատակագիր և... և պատմալ պաշարեաց դնա (Հռոմկլան. Վ. Հ.) բազմաձեռն պատերազմօք, բարձրաձիգ (բար) անօք ծանր քարանց, քարահատ արուեստականօք, և բազմափոր դարանամտօք...», «Հայապատում», էջ 501։

⁷ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական...», հատոր Բ, էջ 191։

⁸ Նույն տեղում, էջ 190։

իւք և սպառնալ վազդն քրիստոնէից»¹ Հետաքրքիր է նաև հիշատակարանի այն վկայութիւնն, ըստ որի «... Բնակեցոյց ի հայրսպետանոցին և ի գեղեցկապաճոյճ աճաբարն՝ զուրացողսն Դրիստոսին»։ Վերոհիշյալ խոսքերը հավանաբար վերաբերում են այն հայերին, որոնք կոտորածից փրկվելու համար ընդունել էին մահմեդականութիւնը։

Արտաքին թշնամու հաճախակի կրկնվող արշավանքներն ու ասպատակութիւնները, որը Կիլիկիայում ստեղծել էր անապահով վիճակ,² հատկապես 1289 թ. Տրապոլսի գրավումից ի վեր, ստիպում է Հեթում Պատմիչին թողնել Կոռկոս ամրոցը և պատսպարվել անմատչելի Ծովային Բերդ կղզում, որը գտնվում էր Կոռկոսի դիմաց։

Մեր կարծիքով Հեթում Պատմիչը Ծովային Բերդ կղզի տեղափոխվել է 1289 թ. Տրապոլսի գրավումից անմիջապես հետո, այդ երևում է նրանից, որ եղիպտական սուլթանների 1289 թվի և հաջորդ տարիներին արշավանքները թվելուց հետո, նա հիշատակարանում նորից անդադառնում է 1289 թվի Տրապոլսի գրավմանը և ապա ավելացնում.

«Եւ վասն այսորիկ յաճախեաց ահ և երկեղ ի վերայ ամենայն քաղաքաց ծովեղերեայց. վասն որոյ և ես Հեթում մտախոհ եղեալ գտանել տեղի ամրոցի և ապաստանի գգուշանալ յանօրինացն սրոյ մերոցն քրիստոնէից»³։

Հեթումն ապաստանելով կղզում, ինչպես երևում է հիշատակարանից, ղրաղվել է շինարարական աշխատանքներով, որոնց նպատակն էր նախ ամրացնել կղզու պաշտպանունակութիւնը։

Շինարարական աշխատանքների վերաբերյալ հիշատակարանում կարդում ենք. «...և յարմարեալ շինեցի զսա բազում ծախիւք և մեծ փափագանօք և վասն բնակչացն միւթարութեան շինեցի տաճար Աստուծոյ և տուն աղօթից զսուրբ եկեղեցիս որ ի մէջ գեղեցկաշէն ամրոցի բերդս...»։

Դժբախտաբար Հեթում Պատմիչը կոնկրետ չի նշում թե ինչ կառուցումներ է կատարել, սակայն կարծում ենք ճիշտ վարված կլինենք, եթե ընդգծված բառերը մեկնաբանենք որպես ռազմական բնույթի կառուցումներ, այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև հաճախակի կրկնվող արշավանքներից սարսափած մարդիկ ապաստանելով կղզում, նրանք պաշտպանության հույսը չէին կարող կապել միայն կղզու բնական ամրության հետ։

Շինարարական աշխատանքների մասին հիշատակարանի վերոհիշյալ վկայութիւնը հնարավորութիւն է տալիս մեզ որոշակիորեն պարզել Ալեշանի անորոշ մի թվագրութիւնը. Դ. Ալիշանը խոսելով Ծովային Բերդ

¹ Հմմ. Ժամանակակից հիշատակագրի հետ. «...գերեաց և զսուրբ հայրապետն մեր զկաթողիկոսն Տէր Ստեփաննոս, եպիսկոպոսօք և քահանայիւք և անթիւ քրիստոնէիւք... զի քահանայք և արք փառաւորք անկախ ի սուր, և կանայք պատուականաց ննարեցան, աստուծային կտակարանքն յանօրինաց ձեռաց յափշտակեցան, առաքելական և մարտիրոսական նշխարք սրբոց խորտակեցան զարդն ոսկւոյ և մարգարտաց և ականց պատուականաց՝ որ ի վերայ սրբութեանց՝ կողոպտեցաւ» («Հայապատում», էջ 501)։

«Պատմութիւն Նահանգին Սիսական...», հատոր Բ. էջ 190—191. «Եւ անուալ յաւարի գրերդն՝ կապտեցն, կողոպտեցն զամենայն սպաս եկեղեցւոյն և զանկռելի զանձն աստուծային և զամենայն ստացուածն, բայց գեկեղեցին ոչ քակեցին»։

² Այս առթիվ առաջարկվող հիշատակարանում կարգում ենք. «...և գեղեցկային դաւառն մեք ըլլոր սահմանօք ի ձեռն սրիկայից արանց արաբացոց և թուրքաց գերէր միշտ և աւերէր և անբնակ անէր»։

կողմում կատարված կառուցումների մասին,¹ հենվելով շենքերից մեկի մնացորդներում գտնվող առաջին արձանագրության մեջ պահված «Լևոն» անվան վրա, կարծում է, որ այդ կառուցումները կատարել է Լևոնը: Չնայած նա չի նշում թե խոսքը որ Լևոնի մասին է, սակայն կարծում ենք ճիշտ հասկացած կլինենք, եթե այն վերագրենք Լևոն Ա. Թագավորին (1198—1219 թ.):

Ներկորդ արձանագրությունը, որը մեզ հասել է բավական աղճատումներով հետևյալ պատկերն ունի.

«Ի թուակա(նիս) Հայոց Չ ամին՝ եւ եւթն...թիուն ի բարեպա(շտ) Թագաւորին Հեթմ Թաչգէ ամբոց Սլթանին. շինել մեծ իշխան Հեթմոյ Թ.»²

Այս արձանագրության մասին Ալիշանը որոշակի բան չգրելով ավելացնում է «... յորում (արձանագրության մեջ. Վ. Հ.) անուն Թագաւորին Հեթմոյ յայտնի և թուական Չ ամին, թերևս ի նոյն յաւելեալ եւքն, ըստ աղաւաղ ընդօրինակութեան Լանկլուայ»³ (Ընդգծումը հեղինակինն է):

Ինչպես երևում է արձանագրության մեջ գտնվող տարեթվի վերջին թվականի ուղղումից՝ $700+7+(551)=1258$ թ., Լանկլուան և Ալիշանը արձանագրությունը հետևապես և այդ կառուցումները վերագրում են Հեթում Առաջինի Թագաւորութեան շրջանին (1226—1270 թ. թ.): Նրանք իրենց այդ կարծիքը հիմնավորել են Ուլիամ Ռուբրյուկի մի վկայությամբ: Ինչպես հայտնի է 1255 թ. Ու. Ռուբրյուկը եղել է Կիլիկիայում և այցելել Կոստանդին պալին, այն ժամանակ, երբ վերջինս իր որդի՝ Հեթում Առաջինի Մոնղոլիայից բարենշնող վերադարձի առթիվ կազմակերպել էր խրնճույք: Այդ առթիվ Ռուբրյուկը գրում է. «Նա դուռ նրան (Կոստանդին պալին. Վ. Հ.) Ասիսում (Սիս) իր բոլոր որդիների հետ միասին, բացի մեկից՝ կոչված Բարունուսին (պարոն Օշին), որ կառուցել էր տալիս մի դղյակ...»⁴:

Ալիշանը հենվելով վերոհիշյալ վկայության վրա Օշինի կողմից Կոստանդինում կատարված շինարարական աշխատանքների ավարտումը դնում է 1258 թվին:⁵

Ընք չենք կասկածում Ռուբրյուկի վկայության վրա, սակայն ցանկանում ենք նշել, որ վերևում մեջ բերված երկրորդ արձանագրությունը և դրա հետ աղբյուրվող կառուցումները, ամենայն հավանականությամբ կատարվել են ոչ թե Հեթում Առաջին Թագավորի ժամանակ Օշինի կողմից, այլ հետագայում Հեթում Ներկորդի ժամանակ Հեթում Պատմիչի կողմից:

Այս եզրակացությունը հաստատվում է ուշագրավ հետևյալ փաստերով:

¹ «Սիսուան», էջ 336:

² Վերոհիշյալ արձանագրությունը բավական աղավաղումներով ընդօրինակել է Վ. Լանկլուան: Ալիշանը չհավանելով վերջինիս ընդօրինակությանը, տարբեր առիթներով գրում է. «...այլ ըստ ոչ բարձր՝ ցարդ չհասա առ մեզ զգոյշ օրինակ, զի ընդօրինակութեան Լանկլուայ յամի 1852, չիք և ոչ մի ի թուականացն անսղար: Կամ՝ ըստ աղաւաղ ընդօրինակութեան Լանկլուայ...» կամ՝ «իսկ Լանկլուայի խառն ի խուռն և բաղմամբալ գաղափարածն այս է...»: «Սիսուան», էջ 336:

³ Նույն տեղում, էջ 336, ծանոթ. Տ:

⁴ «Սիսուան», էջ 336:

⁵ «Ուղեգրություններ» հատոր, Ա., ԺԴ—ԺԶ, Նքեսն, 1932 թ., էջ 26:

⁶ «Սիսուան», էջ 334: Ահա թե ինչու արձանագրության տարեթվի վերջին թվանշանը, որը մեզ չի հասել, Լանկլուան և Ալիշանը լրացնում են 7-ով:

Նախ, ինչպես վերևում ցույց տվինք, Ալիշանը արձանագրության վ. Լան-կուռայի ընդօրինակությանը կասկածանքով է մոտենում, հետևապես չի կարելի զնդել, թե արձանագրության տարեթվի ֆլասոված մասը պիտի անպատճառ լրացնել 7-ով (որի դեպքում ստանում ենք 1258 թվականը):

Երկրորդ, Ռուբրյուկի այն վկայությունը թե՛ Օշինը Կոստանդին պալլի մոտ չէր և «կառուցել է տալիս մի դղյակ», մեզ իրավունք չի տալիս եզրակացնելու, թե նա չէր կարող կառուցելիս լինել մի այլ դղյակ, և խոսքը անպատճառ պետք է վերաբերի Ծովային Բերդ կղզուն, ինչպես կարծում են Լանկուռան և Ալիշանը: Նկատի ունենալով Ու. Ռուբրյուկի վկայության այն մասը, ըստ որի նա սկզբում լինում է Կոստիկոսում (մայիսի 5—17)¹ և ապա դնում Սիս, թերևս նաև արավոր է ենթադրել, որ Օշինը կառուցողական աշխատանքներով էր զբաղված Կոստիկոսի ծովեզրյա ամրոցում և ոչ թե Ծովային Բերդ կղզում:

Երրորդ՝ մեզ հուզող հարցի պարզաբանման համար բանալի կարող է հանդիսանալ քննության ենթակա արձանագրության վերջին տողը, որտեղ կարդում ենք. «... շինել մեծ իշխան Հեթմոյ Ռ...»: Այստեղ ակամա հարց է ծագում, եթե կառուցումները կատարել է Օշինը (Հեթում Պատմիչի հայրը) Հեթում Ա-ի ժամանակ և թողել համապատասխան արձանագրություն (ինչպես կարծում են Լանկուռան և Ալիշանը), ապա ի՞նչ գործ ունի այնտեղ «մեծ իշխան Հեթումը»:

Չենք կասկածում, որ արձանագրության մեջ հիշված Հեթումը մեր հիշատակարանի ու «Պատմության» հեղինակն է, որը 1287—1304 թվերին եղել է պալլ,² ուստի և արձանագրության մեջ կարող էր կոչվել «մեծ իշխան»: Արդ՝ նկատի ունենալով արձանագրության «... շինել մեծ իշխան Հեթմոյ» հատվածը մի կողմից և հիշատակարանի վկայությունը Ծովային Բերդ կղզում Հեթում Պատմիչի կառուցումների մասին մյուս կողմից, երկրորդ արձանագրությունը և սրա հետ աղերսվող կառուցումները վերագրում ենք Հեթում Պատմիչին: Այսպիսով Հեթում Պատմիչի հիշատակարանը հնարավորություն է տալիս վերոհիշյալ արձանագրությունը և Ռուբրյուկի վկայությունը նոր ձևով մեկնաբանել:

Հիշատակարանի մի վկայությունից պարզվում է, որ Հեթում Պատմիչը Ծովային Բերդ կղզու նորակառույց եկեղեցու համար 1293 թ. ընդօրինակել է տվել մի Ավետարան: Այս տվյալը ցույց է տալիս, որ 1293 թ. արդեն կղզում ավարտված են շինարարական աշխատանքները: Հետևապես արձանագրության տարեթվի ֆլասոված մասը պետք է լրացնել ոչ թե 7-ով, ինչպես առաջարկում են Լանկուռան և Ալիշանը, այլ 10 (40) կամ 10Ա (41) թվանշանով:

Սույն հիշատակարանը ուշագրավ է մեզ համար նաև մի այլ կողմով: Հեթումն իր յուրայիններով ապաստանում է Ծովային Բերդ անմատուցյ կղզում և ապահովում իր մերձավորներին և ֆեոդոլական դասակարգի այլ ներկայացուցիչներին կյանքը եզրպատյունների սրից, իսկ Ժողովուրդը թող-

¹ «Ուղեգրություններ», հատոր Ա, էջ 25:

² Հեթում Պատմիչը 1294—1305 թվերին վաբել է նաև զուհատարելի պաշտոնը՝ («Տարեգրք...» էջ 137, Ալիբան, «Սխուռան» էջ 484): Այս պաշտոնը վերոհիշյալ հարցի քննության կապակցությամբ ապացույցի դեր չի կարող ունենալ:

նրվում է բախտի քմահաճույթին անապաստան ու անօգնական: Այս փաստը ցույց է տալիս ֆեոդալական հասարակության քաղաքացու հայրենասիրության պատկերացման նեղ շրջանակները¹

Հիշատակարանում պահպանվել են նաև Հեթում Պատմիչի բոլոր դավակները և կնոջ անունները: Հիշատակարանի գրության թվականի որոշման համար կարևոր է այն հանգամանքը, որ մինչդեռ այնտեղ հիշատակված է Ստեփանոս կաթողիկոսի և այլոց գերեզմարությունը, բայց ոչ մի խոսք չենք գտնում նրա մահվան մասին: Ստեփանոս մահացել է գերեզմարությունից (1292 թ.) մեկ տարի հետո՝ 1293 թվին,² հետևապես սույն հիշատակարանը գրված պետք է լինի 1293 թվին:

* * *

- 349 ա Արդ՝ յայսմ ժամանակի ցաւէր աշխարհ իբրև զծեր և երկնէր որպէս զմայր և ծրփէր որպէս զծով, և առաւել ևս ազգք քրիստոնէիք և եկեղեցի Գրիստոսի ամբոխեալ խռովէր իբրև ի հոգմոց շնչմանէ յանօրինացն յարուցմանէ. որով և երկիրս հայոց որ ի նահանգիս
- 5 Կիլիկոյ, որում տիրէին քրիստոսապաւկք թագաւորք սերեալք ի Յըռօբինանց զարմէ, և իշխանք զաւաւտէրք ի նոցունց ազգակցութենէ. սաստիկ և անհնարին նեղութեամբ վշտանայր յեզրպտական ազգէն, ի զազանամիտ և դոռողաբարու սուլտանացն, որք տիրէին անդ յաւուրս մերոյ ժամանակաց, որք և մաշեալ սպառնցին և աւերեալ ջնջեցին զծովեղերեալ(յ) աշխարհն յորում բնակեալ էին արիական ազգն Ֆոնազաց: Զմեծն Անտիոք զզարմանահրաշն և զգեղեցկաշէնն, որ ընդ տէրութեամբ բրնձին, զոր կործանեալ ի հիմանց, աւերեաց Ֆնտուխտար սուլտանն, որ անուանէր Մելիք Տահր, ի թուին 2փէ, յաւուր շարաթու ի ծաղկազարդին: Եւ զԴ. պարսպեանն Տրա-
- 349բ15 պօլիս, // զոր առ Ալֆի սուլտանն Մելիք Մնսուր, ի թուին 2ԼԸ,³ եւ զփառաւորն Պաղովդէ, որ նա ինքն Աքայ, որ էր տուն իշխանութեան Դամիլուն և Ոսպէթալին և այլոց անուանաւոր իշխանաց, շինեալ բարձրագոյն պրճօք և հաստահինն պարսպօք և գեղեցկայարմար տաճարօք, զոր կործանեալ տապալեաց անօրէն որդին Ալֆէ
- 20 Մելիք Աշրաֆն, ի թուին 2Խ. ի մայիս ԺԸ, Որ և սաստկագոյն քան զայլ գոռոզնն գոռայր, իբրև զամպ կարկտածին ի վերայ մերոյ աշ-

¹ Վ. Բաբունը իր հոտանավոր պատմության մեջ վերահիշյալ երեւոյթը հիշում է տարբեր առիթներով, օրինակ, խոսելով Ֆնտախտարի 1274 թ. Կիլիկիա արշավելու մասին, գրում է.

«Եւ բովանդակ՝ ի սուրճմաշեալ
Զոր ի զաշտոց՝ վայրս դաեալ,
Բայց թե յամբոց՝ ոք բնակեալ,
Եւ կամ ի զդեակ՝ ուրեք զազթեալ,
Նոքա միայն՝ եղևն մնացեալ»

Էջ 232 (տես նաև 224-րդ էջում): Նման վկայութիւն ունի նաև Մաղաքիա Աբեղան («Մաղաքիա Աբեղայի «Պատմութիւն վասն ազգին նեոտղաց», Ս. Պետերբուրգ, 1870 թ., էջ 39—40):

² «Պատմութիւն նահանգին Սիսական...», հատոր Բ, էջ 191: Սմ. Անցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 153:

³ Պետական Զեաղդրատան № 3425 ժողովածուի մեջ գտնվող ժամանակագրութիւն հեղինակը Տրապիզոն գրավումը դնում է 2ԼԷ (1288 թ.) ապրիլի 15-ին, էջ 7ր:

- խարհիս. և ծանրացոյց առաւել սաստկութեամբ դպահանջումն հարկին: Եւ դեղերսոյին գաւառսն մեր բոլոր սահմանօք ի ձեռն սրիկայից արանց արարացւոց և թուրքաց գերէր միշտ և աւերէր և անբնակ առնէր: Եւ ըստ բարելացւոց բռնաւորին, ձեացեալ երկնահաս ծառոյն, որ այնքան բարձրացեալ նա՝ մինչ յերկնանմանն նրուսադէմ քաղաքն Աստուծոյ հասեալ, առ զնա և գերեաց զսպասս սրբութեան տաճարին Աստուծոյ: Սմանապէս և սա այնքան ներողութեամբն
- 25 350ա Աստուծոյ և յաճախութեամբ մերոցն մեղաց զօրացեալ // մինչ զի առ զաթոռն հայրապետութեանն հայոց՝ զկալսն Հոռմայական, յորում էր և աջ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին, և առաքելական և մարտիրոսական նշխարք, և սրբութիւնք անթիւք և կտակարանք աստուածային վրդոյ գանձեալ բազմութեամբ, զոր և անհուն զօրօք և բազմաձեռն պատերազմողօք, և նորագործ մեքենայից հնարաւորութեամբ
- 35 պատեալ պաշարեաց, սղարեալ բարանօք ի վերուստ և քարափոր ծակամօք՝ նաղմելով նեղեալ ի ներքուստ, առ զաստուածաշէնն զայն և զհրաշալի զղեակն վայելչագեղ, ի թուին ՁՅԱ. յունիս իԸ: Գերեաց զտէրն և զհայրն մեր հոգեւոր, զկաթուղիկոսն ամենայն հայոց զտէր Ստեփաննոս, եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, քահանայիւք և անհամար քրիստոնէիւք և սպառեալ զազգն քրիստոնէից: Եւ բնակեցոյց ի հայրապետանոցին և ի գեղեցկապաճոյճ տաճարին զուրացողսն Գրիստոսի: Եւ եղև այն սուգ մեծ ամենայն եկեղեցեաց, մանաւանդ ազգին հայոց, որք կրեցին զկսկիծն ողորմելի և զաղէտն աշխարանաց:
- 350բ45 Արդ՝ զի յայսմ ժամանակի այսպիսի նեղութիւնք ժամանեալ հասեալ ունէր գեկեղեցիս Գրիստոսի և զի որպէս ասացաք յառաջ քան զայս, ՁԼԸ. թուին եղև աւերումն Տրապոլսոյ յԱլֆէ: Եւ վասն այսորիկ յաճախեաց ահ և երկեղ ի վերայ ամենայն քաղաքաց ծովեղերեայց. վասն որոյ և ես Հեթում մտախոհ եղեալ գտանել տեղի ամբօցի և ապաստանի, զգուշանալ յանօրինացն սրոյ մերոցն քրիստոնէից և տենչացեալ ցանկացա գեղեցկադիր այսմ կղզոյս, որ հանդէպ մերոյ աստուածապաշտ ամբօցիս: Եւ յարմարեալ շինեցի զսա բազում ծախիւք և մեծ փափաղանօք, և վասն բնակչացն միւթարութեան շինեցի տաճար Աստուծոյ և տուն աղօթից՝ զսուրբ եկեղեցիս, որ ի մէջ գեղեցկաշէն ամբօցի բերդիս: Յորում ի ի պէտս լուսաւորութեան հոգւոց, որպէս ծառն կենաց ի մէջ դրախտին, և Աւետարանս Գրիստոսի պիտոյ էր այսմ դրախտի եկեղեցւոյ, զոր և ետու գրել ի լուսաւորութիւն հոգւոց ի տաճարս այս աղօթողաց և յիշատակ բարեաց ինձ և իմոցն յապագայս ժամանակաց և փրկութիւն հոգւոյ-իմոյ
- 351ա60 ի հան // գերձեալ կեանսն յարգարադատ անդ ատենին Գրիստոսի և եղև աւարտումն գրութեանս սորա ի թուին ՁԽԲ. ի ժամանակի յորում ունէր զաթոռ թագաւորութեան երկրիս հայոց օրինապաշտ և առաքինասէր եկեղեցապարզ պարոնն ամենայն հայոց Հեթում որդի Լեոնի բարեպաշտի, որ միւթարութիւն էր մեզ ի վշտաբեր ժամանակիս սրբասնունդ եղբարք իւրով: Արդ՝ ես Հեթում մեղուցեալ ծառա Գրիստոսի, աղաչեմ և աղերսեմ և պաղատեմ սիրովն Գրիստոսի առ սուրբ եկեղեցիդ յիշել զիս բարեմիտ կամօք և զսիրելի որդեակսն իմ զանդ-
- 65

70 քանիկն Օշին և ՂԿոստանդին և ՂԼևոն և ՂԵՌԵՐ սոցա ՂԸՌԻԹա և ՂԱՍԽ-
սին իմ ՂԶապլուն և ՌՂՐԻՄԻՍԻՆ հայցել ի Քրիստոսէ մեզ և Թո-
ղութին յանցանաց մեզ և ծնողաց մերոց և եղբարց և համայնց
զարմից զի և ձեզ ռղրմեսցի ամենաառատ պարգևաց տուողն Աստու-
ած, և նմա փառք յամենայն արարածոց իւրոց:

A $\frac{\pi}{33595}$
27157

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033595

204}

